

Izabela Plieth-Kalinowska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Świadomość językowa uczniów klas trzecich szkoły podstawowej

Doskonalenie kompetencji językowych i komunikacyjnych uczniów stanowi podstawę kształcenia w każdym kierunku. Idealnym narzędziem do przeprowadzenia zajęć umożliwiających ich poszerzenie zdaniami metodycznymi jest współczesna literatura dziecięca. Autorka podejmuje próbę ustalenia zależności pomiędzy pracą z książką Grzegorza Kasdepke *Co to znaczy...* a poziomem zrozumienia związków frazeologicznych przez uczniów klas III szkoły podstawowej.

Słowa kluczowe: pedagogika wczesnoszkolna, kompetencje językowe i komunikacyjne, słownik umysłowy, świadomość językowa, związki frazeologiczne

Słownik mentalny

Warunkiem rozwoju zdolności komunikacyjnych człowieka jest jego aktywność językowa. Wyjaśnienie roli słowa w funkcjonowaniu pojęć, a także procesu ich przyswajania, przetwarzania oraz wykorzystywania przez ludzki umysł stanowi podstawę teorii psycholingwistycznej (Bloom, 2000; Clark, 1993; Gleitman, Landau, 1994; Michnick-Golinkoff i in., 2000).

Warunkiem tworzenia przez dziecko samodzielnych konstrukcji werbalnych jest opanowanie takiego zakresu słownictwa, który umożliwi mu nazwanie zdobywanych doświadczeń i zaobserwowanych zjawisk oraz zapewni swobodę w wyrażaniu myśli i emocji. Taka operatywność słowa jednostki jest identyfikowana jako część pojęcia nazywanego przez psychologów świadomością.

Definiuje się ją jako „bezpośrednią wiedzę, o swym istnieniu, swych czynach oraz świecie zewnętrznym, którą posiada każdy z nas” (Syllamy, 1994, s. 290).

Język jest narzędziem abstrakcyjnego myślenia i najważniejszym środkiem porozumiewania się ludzi między sobą. Opanowanie umiejętności posługiwania się nim stanowi podstawę kształcenia w każdym kierunku. Słowo jako czynnik procesów intelektualnych jest narzędziem analizy rzeczywistości, ponieważ nazywa przedmioty, cechy, czynności, stany i pozwala je wyodrębnić w otaczającym świecie (Kida, 1996, s. 279-280).

Obrazowość, pojęta jako szczególna dyspozycja ludzkiego umysłu do opracowywania danych i ujmowania ich w różnych perspektywach interpretacyjnych, zakłada istnienie przestrzeni mentalnej (Korzyk, 1993, s. 60).

Świadomość językowa oznacza kojarzenie słów i związków frazeologicznych, a co za tym idzie – rozumienie informacji, którą niesie dany komunikat. Dzięki niej człowiek interpretuje swoje codzienne doświadczenia i określa swój stosunek do warunków, w których żyje. Jeśli dobrze zna obserwowane zjawisko, to potrafi je nazwać i opisać.

Dziecko, poznając świat, nazywa go. Najpierw „wyrazy”, których używa, mają znaczenie bardzo ogólne, „rozmyte”, niekonwencjonalne (wypowiedzi typu: da-da, ka-ka) i trudno je niekiedy odnieść do jakiegoś konkretnego obiektu. Z czasem dopiero, kiedy zaczyna się posługiwać wypowiedziami rozczłonkowanymi, artykułowane przez nie słowa przybierają formę i znaczenie konwencjonalne. Opanowując formy językowe, przypisuje im – na mocy zwyczaju – znaczenia. Znajduje to swój wyraz m.in. w postaci wskazywania przez nie desygnatów wypowiedzianych słów (np. uszko, rączka, paluszek, nosek, nóżka). To jest jeden z pierwszych przejawów świadomości językowej. Dziecko zaczyna rozumieć praktycznie, że słowo stanowi symboliczną reprezentację przedmiotu (Porayski-Pomsta, 2014).

W ten sposób buduje swój słownik umysłowy¹, który jest definiowany jako „dynamiczna struktura lokująca się w pamięci długotrwałej, zawierająca słowa oraz ich charakterystykę semantyczną, gramatyczną i fonetyczną” (Aitchison, 2003, za: Kurcz, 2005, s. 106-107). Stanowi zatem intuicyjną wiedzę na temat wyrazów danego języka, jaką mają jego użytkownicy. Wiedza ta dotyczy takich aspektów, jak semantyczny (znaczenie danego wyrazu), syntaktyczny (rola tematyczna, jaką dany wyraz może przyjąć w zdaniu), fonologiczny (postać fonetyczna wyrazu), a także ortograficzny. Wiąże się też bezpośrednio z relacjami danego wyrazu do innych (Kurcz, 2005, s. 105).

Język jest przez nas używany w różnych interakcjach społecznych – plotkujemy, zabawiamy innych rozmową, uprawiamy politykę, prowadzimy rozprawy naukowe, sądowe i parlamentarne, planujemy codzienne czynności, bawimy się, nauczamy itp.

Umiejętność posługiwania się językiem odpowiednio do sytuacji i do słuchaczy określamy jako kompetencję komunikacyjną (termin Della Hymesa). Łączna zdolność do rozumienia i tworzenia zdań w danym języku oraz do czynienia tego odpowiednio do sytuacji i do innych uczestników danej interakcji komunikacyjnej stanowi wiedzę czy też kompetencję językową (termin Noama Chomsky’ego). Jednostką kompetencji językowej jest zdanie i leżący u jego podstaw sąd, a jednostką kompetencji komunikacyjnej – wypowiedź. Poza sądem przekazywana jest w niej intencja mówiącego (dlaczego mówi to, co mówi), która wyraża się w akcie mowy. Wypowiedzi układają się w większe całości, czyli tworzą dyskurs (Kurcz, 2011, s. 153-160).

Umiejętność komunikowania się polega na zdolności do przekazywania własnych i rozumienia intencji innych. U podstaw ludzkiej zdolności komunikacyjnej leży zdolność do decentracji, do przyjmowania perspektywy innych, do społecznego poznania, a także zdolność do umiejętnego posługiwania się kompetencją językową,

¹ W polskiej literaturze zamiennie do pojęcia „słownik umysłowy” używa się określeń „leksykon umysłowy”, „leksykon mentalny”, „słownik mentalny”.

która opiera się na dwuklasowości języka. Obie te zdolności, choć są sprzężone, to mogą być niezależnie zaburzone i niezależnie rozwijać swe cechy charakterystyczne (Kurcz, 2005, s. 129).

Niezmiernie istotnym elementem świadomości językowej człowieka jest zdawanie sobie sprawy z umowności języka oraz istnienia określeń o znaczeniu wyrażonym nie wprost (metafor, zwikzków frazeologicznych, przysłów), wyrazów o podobnym znaczeniu (synonimów), wyrazów określających kilka obiektów w rzeczywistości (homonimów) (Kuszek, 2014, s. 7).

Doskonalenie kompetencji językowych i komunikacyjnych w szkole

Wzrost zarówno funkcji, jak i form wypowiedzi jest nierozdzielnie powiązany z rozwojem: 1. systemu językowego, rozumianego jako rozszerzenie kompetencji językowej dziecka, 2. struktury zachowań zmierzających do porozumiewania się z otoczeniem, czyli kompetencji komunikacyjnej, 3. zasobu leksykalnego i schematu semantycznego, który jest tu traktowany jako słownik umysłowy dziecka (Porayski-Pomsta, 2009, s. 28-29).

Wiedza dotycząca prawidłowości i warunkowań rozwoju mowy znacznie ułatwia nauczycielom pracę i umożliwia stymulowanie aktywności językowej ucznia. Proces nabywania kompetencji werbalnych na początkowym etapie kształcenia związany jest z wysokością poziomu sprawności umysłowej, czyli zdolnością przebiegu operacji formalnologicznych oraz biegłością w przyswajaniu pojęć stosunków przestrzennych i czasowych. Budowanie językowego obrazu świata, czyli porządkowanie otaczającego jednostkę chaosu, oparte jest na kategoryzacji, która polega na poznawaniu rzeczywistości za pośrednictwem zmysłów oraz jej koncowaniu i interpretowaniu za pomocą umysłu.

W szkole uczeń empirycznie buduje system słowny, doskonali kompetencję językową i komunikacyjną, gromadzi doświadczenia lingwistyczne, wykorzystując interakcje i oferty otaczającego go środowiska społecznego, aktywnie poszukuje możliwości udoskonalenia swoich umiejętności językowych (Filipiak, 2001, s. 192).

Dziecko jest jednocześnie odtwórcze i kreatywne w używaniu języka. Oznacza to, że formy i znaczenia odwzorowywane od otoczenia językowego nigdy nie są mechanicznymi kopiami form i znaczeń używanych przez to otoczenie — są one konieczne do opanowania systemu, ale właśnie dzięki temu, kiedy uczeń go opanuje, twórczo przetwarza obserwowany obszar (Porayski-Pomsta, 2009, s. 16).

Kreatywna funkcja języka wiąże się z wyobraźnią twórczą i myśleniem dywergencyjnym. Dzięki aktywizacji tych procesów myślowych i możliwości dysponowania określonym tworzywem językowym, dziecko potrafi przekształcać i ekspresyjnie wytwarzać własne, nowe wypowiedzi, płynne wyrażeniowo, oryginalne treściowo zarówno w zakresie formy oraz sposobu ekspresji, jak i spójności struktury językowej (Borawska, 2004, s. 63).

Umiejętność poznawania umysłu uczniów jest szczególnym wyzwaniem dla współczesnej dydaktyki, tym bardziej że kultura znaczeń w sposób dynamiczny ulega przeobrażeniu. Kognitywna teoria znaczeń pozwala na analizę rozumienia pojęć utrwalonych w językowym obrazie świata kompetentnych użytkowników języka. Zrozumienie znaczeń w użyciu metaforycznym i dosłownym jest fundamentalne dla poznania świata człowieka i wartości, jakimi się on kieruje (Wojciechowska, 2014, s. 471).

Mając to na uwadze, twórcy nowej podstawy programowej² już na pierwszym etapie szkoły podstawowej uczynili priorytetem kształcenie świadomości językowej w edukacji polonistycznej. Organizując ćwiczenia słownikowe oparte na pracy z tekstem, trzeba zwrócić szczególną uwagę na jego treść i rodzaj. Warunkiem koniecznym jest wykorzystanie takich tekstów, które odwołują się bezpośrednio do zainteresowań i doświadczeń uczniów wynikających z ich kontaktu z obserwowaną rzeczywistością i twórczą aktywnością. To spowoduje z kolei większe zaniepokojenie i emocjonalny stosunek do analizowanego materiału dydaktycznego. Warto różnicować go, by poprzez kontrast uświadomić uczniom odmienność przekazu i funkcji, jaką pełni. Umieszczenie w zestawie przeznaczonym do analizy obok opowiadań, wierszy, baśni, bajek i legend także tabeli, map czy nawet przepisów kulinarnych albo instrukcji zwiększy szanse ucznia na pobudzenie jego samodzielnego myślenia i umożliwi szersze poznanie, zrozumienie i uregulowanie jego stosunku do otaczającego świata.

Zakres i jakość czynnego słownictwa dzieci świadczą o ich poziomie intelektualnym, natomiast niezrozumienie słów lub ich błędne zrozumienie są przyczyną trudności podczas opanowywania treści z zakresu wielu różnorodnych dziedzin wiedzy. Poprawne posługiwanie się językiem, a w szczególności prawidłowe łączenie wyrazów w związki frazeologiczne oraz konstruowanie określonych całości myślowych w formie ustnej lub pisemnej wypowiedzi na konkretny temat stanowi główny cel nauczania języka polskiego (Czelakowska, 2010, s. 129-130).

Niezmiernie ważnym ogniwem intensyfikującym rozwój świadomości językowej ucznia w klasach początkowych są ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne, które stopniowo rozszerzają zasób słownictwa i frazeologii oraz kształcą umiejętność sprawnego i poprawnego wypowiadania się. Idealnym narzędziem do przeprowadzenia zajęć umożliwiających zrozumienie i zapamiętywanie nowych słów, a w efekcie – poszerzenie kompetencji komunikacyjnych, jest współczesna literatura dziecięca.

Grzegorz Kasdepke i *Co to znaczy...*

Zalecaną przez metodyków lekturę, ułatwiającą zrozumienie związków frazeologicznych w języku polskim, jest książka Grzegorza Kasdepke *Co to znaczy... 101 zabawnych historyjek, które pozwolą zrozumieć znaczenie niektórych powiedzeń*. Stanowi ją zbiór króciutkich opowiadań, których głównym bohaterem jest bardzo dociekliwy Bartuś. Chłopiec przeżywa emocje podobne do tych, których doświadczają każdego dnia jego rówieśnicy, dlatego łatwo jest im się z nim identyfikować. Dziecko uważnie słucha, jak wyrażają się dorośli i zadaje mnóstwo kłopotliwych pytań swoim rodzicom, którzy wykorzystując kontekst aktualnych wydarzeń, starają się udzielić mu wyczerpujących odpowiedzi. Wątek edukacyjny tych realistycznych historyjek jest przepleciony poczuciem humoru. Znajomość psychiki dziecka, jaką wykazał się ich autor, została doceniona przez kapitułę przyznającą nagrodę „Edukacja XXI”.

² Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 maja 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. DzU 2014, poz. 803.

Rozumienie związków frazeologicznych przez uczniów klas III

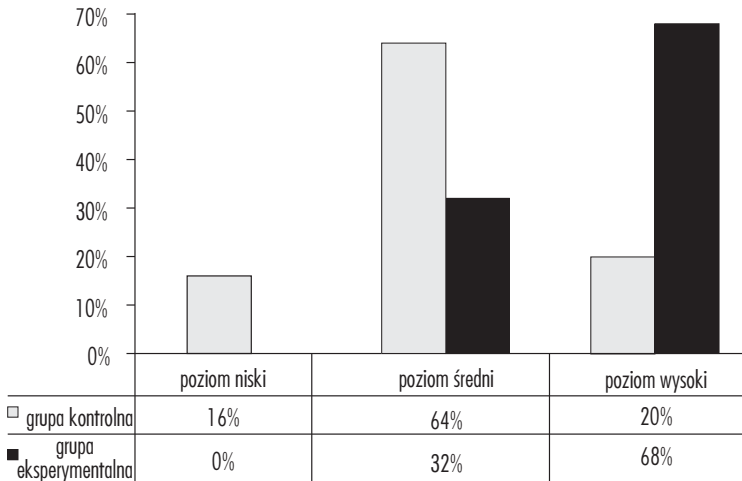
W celu określenia zależności pomiędzy pracą z książką Grzegorza Kasdepke a poziomem zrozumienia związków frazeologicznych przez uczniów klas III szkoły podstawowej zostały przeprowadzone badania eksperymentalne w placówkach znajdujących się w dwóch miastach – w Ciechanowie i w Bydgoszczy (Sikorski, 2014).

Procedurą empiryczną objęto dwie grupy równoległe, które w stopniu statystycznie istotnym różniły się pod względem płci i wieku (miesiąc urodzenia). W pierwszej z nich nauczyciel rozwijał kompetencje językowe swoich uczniów, wykorzystując podczas zajęć książkę *Co to znaczy...*, podczas gdy nauczyciele z grupy kontrolnej stosowali te same ćwiczenia, ale z wykorzystaniem innych tekstów.

Aby ustalić poziom zrozumienia związków frazeologicznych, które zostały wykorzystane podczas ćwiczeń w obu grupach badawczych, uczniowie uzupełniali autorski test „Jak to rozumiesz?“, w którym zadania polegały na określeniu wyrazów: „biały kruk“, „czarna owca“, „gruba ryba“, „drzeć z kimś koty“, „mieć węża w kieszeni“, „mieć dwie lewe ręce“, „dostawać białej gorączki“, „wpuścić kogoś w maliny“, „ani na lekarstwo“, „mówić trzy po trzy“, „rzucić słowa na wiatr“, „chodzić spać z kurami“, „pożądać wszystkie rozumy“, „maczać w czymś palce“ i „dostawać małego rozumu“ (Sikorski, 2014, s. 24).

Narzędzie zawiera pięć poleceń dotyczących zidentyfikowania lub wyjaśnienia wyżej wymienionych pojęć. Wykonanie testu przez respondentów umożliwiło zebranie materiału empirycznego, sklasyfikowanie go według skategoryzowanego klucza dla każdego zadania i statystyczne uśrednienie oraz porównanie wyników uzyskanych przez poszczególne dzieci.

Rozkład średnich wyników badań zobrazowano na wykresie.

Rys. 1. Rozkład wyników badań

Badania wykazały, że w grupie kontrolnej aż 16% badanych ujawniło niski poziom zrozumienia związków frazeologicznych, a w grupie eksperymentalnej żaden uczeń nie wykonał testów na tym pułapie. Znaczącą różnicę ukazują również poziomy średni, na którym sklasyfikowano 64% uczniów z grupy kontrolnej i tylko 32% dzieci z grupy eksperymentalnej. Poziomy wysoki osiągnęło aż 68% badanych z grupy eksperymentalnej i tylko 20% respondentów z grupy kontrolnej.

Uzyskane dane statystyczne potwierdziły hipotezę badawczą, że książka Grzegorza Kasdepke *Co to znaczy... 101 zabawnych historyjek, które pozwolą zrozumieć znaczenie niektórych powiedzeń* wykorzystana jako narzędzie do przeprowadzenia zajęć umożliwiających uświadomienie i zapamiętanie nowych słów ułatwia ich kojarzenie i determinuje wyższy poziom zrozumienia związków frazeologicznych przez uczniów klas trzecich niż przez ich rówieśników, których nauczyciele posługiwali się innym materiałem tekstowym w celu wyjaśnienia tych samych konstrukcji językowych.

Aktywność językowa jest fundamentem rozwoju dziecka, dlatego trzeba szukać odpowiednich metod i środków kształtujących tę postawę.

Dynamiczno-indukcyjna perspektywa metodyki edukacji elementarnej zakłada konieczność poszukiwania środków służących poprawie jakości kształcenia w praktyce, co wymaga refleksji nad celami kształcenia, analizy określonych rozwiązań. Takie podejście z natury należy do bardziej złożonych i wymagających, które uwzględniają analizę efektów pedagogicznej działalności nauczyciela (Żytko, 2009, s. 263).

Zrozumienie mowy ojczystej przez uczniów klas początkowych ułatwiają ćwiczenia słownikowe na starannie dobranym materiale tekstowym, którego treść uwzględnia możliwości percepcyjne i niewielki jeszcze, wręcz fragmentaryczny zasób doświadczeń dzieci w tym wieku oraz ich nadmierną emocjonalność i potrzebę zabawy. Autor książki, która została wykorzystana w badaniach eksperymentalnych, opisuje konkretne sytuacje, umożliwiające czytelnikom ich przeżywanie na podłożu emocjonalno-poznawczym, dając gwarancję pełnego zaangażowania i aktywności. Dylematy bohatera opowieści mogą być podstawą do własnej ich oceny przez uczniów. Badania potwierdziły, że takie uczenie się przez przeżywanie daje większą gwarancję zapamiętania przez uczniów omawianych pojęć. Dlatego istotne jest, by nauczyciel dokonując doboru środków dydaktycznych, orientował się w mentalnym świecie swoich uczniów. Każdy z nich ma swoje indywidualne zainteresowania i związane z nimi pragnienia, swoisty sposób postrzegania świata i relacji międzyludzkich, różne potrzeby motywacyjne. Każdy jest niepowtarzalny. Stanowi odmienny świat wrażeń, myśli i uczuć. Uwzględnienie jego odrębności daje największe prawdopodobieństwo sukcesu oddziaływań wychowawczo-dydaktycznych.

Bibliografia

Publikacje książkowe

- Aitchison J. (2003). *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. 3rd edition. Oxford: Basil Blackwell, za Kurcz I. (2005). *Psychologia języka i komunikacji*. Warszawa: Wyd. Naukowe Scholar.

- Bloom P. (2000). *How Children Learn the Meaning of Words*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Borawska K. (2004). *Umiejętności językowe dziecka (kończącego edukację wczesnoszkolną)*. Białystok: Trans Humana.
- Clark E.V. (1993). *The Lexicon in Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Czelakowska D. (2010). *Metodyka edukacji polonistycznej dzieci w wieku wczesnoszkolnym*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Gleitman L., Landau B. (1994). *The Acquisition of the Lexicon: Remarks on Lexical Knowledge*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Filipiak E. (2001). *Metody i techniki stymulowania aktywności językowej dzieci w wieku wczesnoszkolnym*. W: M.T. Michalewska, M. Kisiel (red.), *Problemy edukacji lingwistycznej. Teoria i praktyka edukacyjna w zmieniającej się Europie*. T. I: *Kształcenie języka ojczystego dziecka*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Kida J. (1996). *Rozwój twórczej aktywności językowej w procesie nauczania*. W: T. Rittel (red.), *Dyskurs edukacyjny*. Kraków: WSP im. KEN.
- Korzyk K. (1993). *PRAWDA w konwencjonalnych metaforach języka polskiego*. Lublin: Preliminarium.
- Michnick-Golinkoff R.M., Hirsh-Pasek K., Bloom L., Smith L., Woodward A., Akhtar N. (2000). *Becoming a Word Learner: A Debate on Lexical Acquisition*. New York, NY: Oxford University Press.
- Syllamy N. (1994). *Słownik psychologii*. Przekł. K. Jarosz. Katowice: Wyd. Książnica.
- Wojciechowska J. (2014). *Znaczenia zakotwiczone w umyśle dziecka jako wyzwanie dla współczesnej dydaktyki*. W: J. Grzesiak (red.), *Ewaluacja i innowacje w edukacji. Ewaluacja poprawy jakości kształcenia*. Kalisz-Konin: PWSZ w Koninie.
- Żyto M. (2009). *Metodyczne stereotypy w edukacji elementarnej w świetle badań osiągnięć językowych i matematycznych 9-latków*. W: L. Hurlo, D. Klus-Stańska, M. Łojko, *Paradygmaty współczesnej dydaktyki*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

Artykuły:

- Kurcz I. (2011). O kompetencji językowej i komunikacyjnej. *Czasopismo Psychologiczne*, 17, 2, 153-160.
- Kuszak K. (2014). Językowy obraz rodziny w związkach frazeologicznych i interpretacjach dziecięcych. *Wychowanie w Przedszkolu*, 6, 5-11.

Referaty i prace niepublikowane:

- Sikorski M. (2014). *Rozumienie związków frazeologicznych przez uczniów klasy III SP na podstawie książki Grzegorza Kasdepke „Co to znaczy...”*. Niepublikowana praca magisterska. Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.

Źródła internetowe:

- Porayski-Pomsta J. *Mowa dziecka*. Zaczepnięte 08.10.2014. Strona internetowa <http://www.tkj.uw.edu.pl/oradnia/art02.htm>
- Porayski-Pomsta J. (2009). Zagadnienie periodyzacji rozwoju mowy dziecka. *Logopeda*, 1 (7). Zaczepnięte 08.10.2014. Strona internetowa http://www.logopeda.org.pl/resources/pliki/83_logopeda_nr_7_.pdf

Summary

Linguistic awareness of third grade students of Polish primary school

Improving linguistic and communicative competence of students is the basis of education in every field. According to methodologists the ideal tool to carry out and expand activities is contemporary children literature. This article attempts to determine the relationship between the work of Grzegorz Kasdepke book *Co to znaczy...* (*What does it mean...*) and the level of understanding of phrases by third grade pupils of Polish primary school.

Keywords: early education; language skills and communication, mental dictionary, linguistic awareness, idioms